

TOIMINTA JA TARKOITE

MARJA ETELÄMÄKI

VÄITÖKSENALKAJAISIESITELMÄ HELSINGIN YLIOPISTOSSA 8. JOULUKUUTA 2006

Tämä on väitöstilaisuus. Tämä on väitös-sali. Tämä on väittelijä, tämä on kustos ja tämä on vastaväittäjä. *Tämä* on pronomini. Tarkemmin sanoen se on yksi suomen kolmesta demonstratiivipronominista; toiset kaksi demonstratiivipronominia ovat *tuo* ja *se*. Sellaiset sanat kuin *väitöstilaisuus*, *sali* ja *väittelijä* ovat substantiiveja: ne ovat lajinsa ilmaisevia yleisnimiä, joilla on luokittava ja kuvaileva merkitys. Demonstratiivipronomineilla sellaista ei ole. Niillä voidaan viitata niin *väitöstilaisuuteen* kuin *kustokseenkin*. Toisin sanoen niiden viittauksen kohde eli tarkoite vaihtuu alati, minkä takia tanskalainen kielentutkija Otto

Jespersen nimesi ne aikoinaan shiftereiksi eli vaihtajiksi. Oikeasti substantiivienkin tarkoite vaihtuu: sanalla *väitössali* voisi tällä hetkellä viitata myös auditorioon XIV tässä rakennuksessa tai saliin nimeltä Arpeanum Snellmaninkatu 3:ssa.

Demonstratiivipronominien kohdalla vaihtuu kuitenkin paitsi itse tarkoite myös tarkoitteen laji ja laatu: niillä voidaan viitata yhtä hyvin ihmisiin, esineisiin, tunteisiin kuin asiointiloihinkin. Lisäksi aito keskusteluaineisto näyttää, että niillä kaikilla voidaan viitata niin puhujasta etäällä kuin puhujaa lähellä oleviin tarkoitteisiin, jopa tarkoitteisiin, jotka eivät ole tilanteessa esillä tai läsnä. Väitöstutkimukseni käsittelee sitä, mistä demonstratiivipronominien, erityisesti pronominin *tämä*, merkitys muodostuu. Tutkimukseni on lähtenyt liikkeel-

▷

le siitä keskusteluaineistosta tekemästani havainnosta, että keskustelijat käyttävät kaikkia kolmea pronominia, vaikka tarkoitteen ja keskustelijoiden välinen etäisyys ei muuttuisi. Havainto oli ristiriidassa sen perinteisen näkemyksen kanssa, jonka mukaan pronominilla *tämä* viitataan puhujan lähellä oleviin tarkoitteisiin ja pronominilla *tu* puhujasta etäämpänä oleviin tarkoitteisiin.

Tutkimusmetodinani olen käyttänyt keskusteluanalyysiä. Sen pohjalta aloin ajatella, että ihmiset havainnoivat ja tulkitsevat maailmaa pitkälti aina kulloinkin meneillään olevista toimistaan käsin ja että keskustelu on yhteistä, kielellistä toimintaa. Tulin siihen tulokseen, että demonstratiivi- viittaukset tavalla tai toisella suhteuttavat tarkoitteen meneillään olevaan toimintaan.

Tässä kohden on tärkeä huomata, että kun puhun tarkoitteista, tarkoitan itse asiassa mielikuvia maailman asioista ja olioista. Keskustellessamme olemme siinä mielessä kielen vankeja, että kielellisesti voimme viitata vain kielellä luotuihin mielikuviin.

Keskusteluanalyysin periaatteiden mukaan keskeinen kysymys niin keskustelijoille itselleen kuin keskusteluntutkijallekin on, mitä puhuja tekee kulloinkin meneillään olevalla vuorollaan. Itse kukin on varmaan joskus ollut osallisena keskustelussa, jota jäi jälkikäteen ihmettelemään: mitä keskustelukumppani oikein tarkoitti tai mitä hän oikein ajoi takaa. Silloin ongelmana tuskin on ollut, että emme olisi ymmärtäneet keskustelukumppanimme lausumien niin kutsuttua semanttista sisältöä. Ymmärtämättä on jäänyt se, mitä keskustelukumppanimme teki tai yritti saada aikaan puhuessaan niin kuin puhui. On mahdollista, että keskustelussa itsessään ei ole ollut häiriön merkkejä, taukoja tai korjauksia. Sen sijaan keskustelu on edennyt sujuvasti, olemme osanneet tuottaa oikealla tavalla painottuneen *joo*?

tai *niin*-partikkelin tai lausuman *ihan totta*. juuri oikeassa kohdassa.

Keskusteluntutkimuksessa puhutaankin intersubjektiiivisuuden harhasta: niin kauan kuin keskustelu etenee pinnalta katsoen ongelmitta voimme ainakin huijata, että ymmärrämme toisiamme sujuvasti. Pystymme tekemään niin, koska meillä on metodista tietoa siitä, miten toiminnat jäsentyvät: tiettyyn pisteeseen asti tunnistamme kysymykset kysymyksiksi ja kannanotot kannanotoiksi ja osaamme reagoida niihin oikealla tavalla. Tämä ei kuitenkaan ole automaattista, vaan puhuessamme luomme jatkuvasti sitä toimintaa, josta käsin puheemme tulkitaan ja josta puheenvuoromme saa tarkoituksensa. Samoin luomme sitä toiminnallista taustaa, josta käsin demonstratiivipronominien tarkoitteet ovat tunnistettavissa. Laajemmin ottaen tutkimukseni kohteena on ollut se, miten keskustelijat luovat ja jäsentävät toisaalta keskustelutoimintaa ja toisaalta tulkintojaan tarkoitteista, jotka he mainitsevat puheessaan, ja pitävät sillä tavalla yllä keskustelun etenemiseksi riittävän yhteistä ymmärrystä niin toiminnasta kuin tarkoitteistakin.

Demonstratiivipronomininit ovat niin kutsuttuja referentiaalisia indeksejä. Niitä sanotaan referentiaalisiksi, koska niillä voidaan viitata johonkin: niillä on tarkoite. Siinä ne ovat erilaisia kuin esimerkiksi partikkelit *niin* tai *joo*, jotka eivät viittaa mihinkään. Viittaamisen sijaan *niin* ja *joo* ilmaisevat keskustelijoiden samanmielisyyden ja ymmärryksen astetta ja laatua. Sillä tavalla ne luovat ja jäsentävät keskustelutilannetta eli kontekstia. Keskustelutilannetta jäsentäviä ja luovia kielen elementtejä kutsutaan indekseiksi. Koska demonstratiivipronomininit viittaavat tarkoitteeseen taustasta käsin, ne väistämättä luovat ja jäsentävät myös taustaa. Siksi myös ne ovat indeksejä.

Olen työssäni kuvannut demonstratiivipronomineja niiden merkityksen re-

ferentiaalisen ja indeksisen ulottuvuuden kautta. Lyhyesti ilmaisten tutkimustulokseni on seuraava: demonstratiivipronomini *tämä* ilmaisee referentiaalista avoimuutta ja indeksistä epäsymmetriaa sekä — spataalista kontekstia jäsentäessään — implikoi inklusiota.

Referentiaalisella avoimuudella tarkoitan sitä, että tarkoitteen laatu tai ominaisuudet osoitetaan meneillään olevassa puheenvuorossa tavalla tai toisella relevantiksi: pronominin *tämä* kohdalla vuoron vastaanottajan tulee kiinnittää tarkoitteen kuvaukseen huomiota ymmärtääkseen puhujan tarkoituksen. Indeksillä epäsymmetrialla taas tarkoitan sitä, että pronominin lausumisen hetkellä keskustelijat eivät ole yhteisessä ymmärryksessä meneillään olevasta toiminnasta: he eivät havainnoi tarkoitetta yhteisestä taustasta käsin. Pronominin *tämä* isäntälausuma eli lausuma, jossa pronomini on, ilmaisee tai luo toi-

minnan, josta käsin pronominin tarkoite on tunnistettavissa.

Havainnollistan näitä asioita seuraavalla keskustelunkatkelmalla. Katkelma on arkipuhelusta, jonka osallistujat ovat Ella ja Saara. Puhujien henkilöllisyyden suojaamiseksi Ella ja Saara ovat keksittyjä nimiä, kuten muutkin aineistoni litteraatioissa esiintyvät nimet.

Katkelma on puhelun loppupuolelta. Meneillään on Ellan kertomus hautakukien kastelusta. Lyhykäisesti kertomus kuuluu näin: Ellan mies Anssi oli todennut, että kastelun tilaaminen hautausmaalta on liian kallista, ja päättänyt itse käydä kastelemassa hautakukkia. Kesästä tulikin poikkeuksellisen kuuma ja kuiva, ja Ella kertoo huvittuneena, kuinka hänen miehensä oli joutunut käymään hautausmaalla yhtenä kastelemassa, joskus jopa Ellalta salaa, kun ei halunnut tunnustaa olleensa väärässä. Esimerkissä näkyy katkelman loppu.

(1) [Pappila 10: Markareetta.puh, Sg 142: A_12]

29 Ella: .hh no Anssil tuli nuukuus ja ilmotti et ku se
 30 viime vuonnaki niin (.)
 31 >kyl[lä sie< .h:: ja ↑mää olen sille sitä nauranu
 32 Saara: [nii.
 33 Ella: ku se yrittää ny kunniaansa pelas[taa ja se käy
 34 Saara: [Shäh heh heh [Shäh heh heh
 35 Ella: [yhtä\$pääta häutaus]maalla >kato ku oli<
 36 Saara: [\$he he he he\$]
 37 Ella: ↑tämmönen po[ro:tus ja] kui:vah.\$
 38 Saara: [£e:h heh£]
 39 Ella: [.h:: mää >sanoin että< voi voi ku Veera-täti
 40 Saara: [nii. nyt (se oli tota)
 41 Ella: nyt tietäs että kuinka Anssi on
 42 <uskoll[ine> haudallakunnioitta£jah:: heh heh
 43 Saara: [£h:e he heh£ £he he£
 44 Ella: heh heh heh .h:: et yhen kerran£ ku- se käy
 45 salaa tai sitte [se käy £yheh:: he heeh heh eh
 46 Saara: [£he heh heh heh eh eh eh£
 47 Ella: eh£ .h:: mu:tta tota noin yhen kerran ku
 48 mentiini niin oli- vähän orvokit pitkin maata?

Miten keskustelu jatkuu tästä? Ella *hädissään et ei hän onnistunukkaa kastele-*
 voisi sanoa seuraavaksi *nii Anssi oli ihan maa riittävästi ja kävi sit äkkiä taimitarhal-*

la hakemassa uusia orvokkeja tai hän voisi jatkaa *nii Anssi meni ja tilas sen kastelun sit kuitenkin hautausmaalta*. Niin keskustelu ei kuitenkaan jatku. Sen sijaan Ella jatkaa vuoroaan seuraavasti:

(2) [Pappila 10: Markareetta.puh, Sg 142: A_12]

49 Saara: [nii.
 50 Ella: [mutta <tämä> kukoisti nin: terhakkana
 51 ja upeena.h:: mut ne: (.) >orvokitki sitte<
 52 kyllä siitä nou:si?=
 53 Saara: =joo. [°joo°
 54 Ella: [m.h:: joo mutta että se oli tosi
 55 hyvä vinkki.mä oisin tehny oikeeh::
 56 emäh[: höpsöyden.
 57 Saara: [juu. meil on kans tuolla ollu ihan
 58 (.) ne: on (.) oikee hyvi menestyny ku
 59 mä sillo vein.

Hän kertoo, että »tämä» kukoisti terhakkana ja upeana. Mikä on tämä? Juuri edeltäneessä puheessa ei ole mainittu asioita, joihin se voisi oikein luontevasti viitata.

Pronominin isäntälausuma eli lausuma *tämä kukoisti niin terhakkana ja upeena* ilmaisee pronominin tarkoitteen tulkintalähdeksi Ellan kertomusta edeltäneen puheen, minkä Saara pystyy päättelemään, koska on osallistunut siihen. Juuri kertomuksen edellä Ella on kiittänyt Saaraa kukkienhoitovinkistä:

(3) [Pappila 10: Markareetta.puh, Sg 142: A_12]

1 Ella: ↑joko mä sa↑noin sulle muuten haudasta puheenollen
 2 että- taisin sanoo jo että kiitos siitä vinkistä
 3 ettei otettu sitä markareettaa sieltä irti
 4 sillon? .h::=
 5 Saara: =ai [jaa.
 6 Ella: [kun käytiin..hh tiäksää että (.) se on niin
 7 <ma:htavas[sa kunnossa> tiäksää että mä en
 8 Saara: [jaa::.
 9 Ella: n::ähny sellasta markareettaa kuu[le. .h:: et se
 10 Saara: [hyvänen aika.
 11 Ella: jotenki tästä kesästä on nyt tykänny.ja vaikka
 12 se on semmonen kato rinneh. .h:: niin siin
 13 on kuitenkin puita sen verran et se ei oo täydessä
 14 helotuksessa. .h:: ja ne orvokit on voinu
 15 kanssa hyvin mutta: .hh mutta >tota noi ku<
 16 mejän A:nssi keksi sellasen että ei- ei nyt
 17 sitteh .h:: että jos ei osteta ollenkaa sitä
 18 kastelua että ku me käydään kumminki se verran.ku
 19 viime vuonnaki- menesty[vät niin kovasti hyvin
 20 Saara: [nii.
 21 Ella: ku mei viime vuonna (.) #uvv# ostettu >ei päästy
 22 viä kärryille täst [asiasta.h:: >mä olin pitäny
 23 Saara: [nii:
 24 Ella: selvänä et mä ostan sen kastelun.
 25 Saara: nii.
 26 Ella: .h: joka on kaks ja puol sataa seh:
 27 Saara: #nii.#
 28 Ella: pelkkä kastelu?

Ja niin alkaa Ellan kertomus hautakukien kastelusta. Ella siis aloittaa kiitos- ja kehuajakson, joka muuntuu sittemmin kerromaksiksi. Kiitosjaksoa ei saateta katkelman alussa loppuun, mutta ei sitä olisi pakko loppuun saattaakaan. Keskustelun kulkua ei voi määrätä ennalta: se voi minä hetkenä hyvänsä muuttaa suuntaa ja muuntua uudeksi toiminnaksi.

Ellan kertomuksen lopussa (r. 47–48) keskustelussa ollaan tilanteessa, joka voi jatkua moneen eri suuntaan: Ella olisi esimerkiksi voinut jatkaa kerrontaansa, tai kertomus olisi voitu saattaa loppuun ja keskustelijat olisivat voineet siirtyä aivan uuteen toimintajaksoon. Nyt Ella kuitenkin palaa takaisin kiitoksiin ja kehuihin (r. 50), joista hänen kertomuksensa sai alkunsa (r. 1–9).

Esittäessäni, että pronomini *tämä* ilmaisee indeksistä epäsymmetriaa, tarkoitan siis sitä, että keskustelijat eivät ole yhteisymmärryksessä toiminnasta: kun Ella alkaa uudemman kerran puhua margareetasta, on Saara vielä kertomuksen vastaanottajana. Ellan lausumassa pronomini *tämä* ilmaisee, että lausuma ei jatka juuri edeltänyttä toimintaa eli kerrontaa; samalla pronominin isäntälausuma ilmaisee, mikä on se toiminta, johon tarkoite kuuluu ja josta käsin se voidaan tulkita. Tässä tapauksessa toiminta löytyy aiemmasta keskustelusta. Samalla pronomini ohjaa vastaanottajaa kiinnittämään huomiota tarkoitteen ominaisuuksiin, esimerkkipatkelmassa margareetan terhakkuuteen ja upeuteen. Tarkoitteen luonne onkin meneillään olevan toiminnan — kiitosten — kannalta olennainen asia.

Edellä käsittelin sitä, miten pronomini *tämä* jäsentää keskustelun toiminnallista kontekstia. Se voi lisäksi jäsentää spatiaalista kontekstia eli tilaa. Silloin se implikoi inklusiota eli sisältyvyyttä: se implikoi, että puhuja on tarkoitteen sisällä. Käytän termiä implikoida, en ilmaista, siksi, että

pronominilla *tämä* voidaan viitata myös tarkoitteisiin, joiden sisällä puhuja ei ole. Sen sijaan pronominilla *tuo* ei voida viitata tarkoitteisiin, joiden sisällä puhuja on: jos nyt sanon *tuo on väitössali*, on pronomini *tuo* tarkoitteeksi vaikea kuvitella tätä salia, jossa itse väittelen. Siksi olen työssäni esittänyt, että pronomini *tuo* ilmaisee eksklusiota.

Työni tulokset ovat karkeasti seuraavat: pronomini *tämä*

- 1) kiinnittää vastaanottajan huomion tarkoitteen ominaisuuksiin, jotka ovat keskeisiä toiminnan ymmärtämiseksi
- 2) ohjaa vastaanottajaa tulkitsemaan, mikälaisen toimintajaksoon vuoro kuuluu
- 3) implikoi jäsentäessään spatiaalista kontekstia eli tilaa, että puhuja on tarkoitteen sisällä.

Näiden tulosten ohella olen näyttänyt työssäni, että se, mitä tarkoitteesta kulloinkin pitää tietää, määrittäyty meneillään olevasta toiminnasta käsin, ja että tarkoitteiden tunnistaminen suhteutetaan keskustelussa meneillään olevaan toimintaan.

Miksi olen tutkinut pronomineja? Onko tuloksistani iloa muille kuin kouralliselle pronomineista kiinnostuneita kielitieteilijöitä? Kysymys on akateeminen ikuisuus-kysymys, joka nousee lektioissakin aika ajoin esiin: onko humanistisesta perustutkimuksesta mitään hyötyä? Vastaan siihen nyt omalta osaltani: humanistinen perustutkimus on hyödyllistä ja yhteiskunnallises-tikin relevanttia. Perustelen näkemystäni seuraavasti:

Kirjani kannessa on kuva pikkuautoista ja napeista; lisäksi siinä on kuva osasta taideteosta nimeltä *A niin kuin auto*. Kuvaan voi kytkeä muun muassa sellaisia aivan arkisia — ainakin nostalgisissa mielessä

▷

arkisia — toimintoja kuin ompeleminen ja leikkiminen. Lisäksi siihen liittyy taide-
teoksen tekeminen ja katsominenkin. Sen
mukaan, mitä olemme tekemässä, miten
olemme orientoituneet, havaitsemme sii-
nä erilaisia asioita ja luomme siitä erilai-
sia tulkintoja. Kuvassa on konkreettisia,
toisaalta näennäisen konkreettisia asioi-
ta. Samalla tavoin kieli on osa arkista ja
konkreettista elämää, toisaalta näennäisen
konkreettista: puheen takana piilee abs-
trakteja jäsennyksiä.

Maailma on konkreettinen paikka,
toisaalta näennäisen konkreettinen. Tul-
kitsemme maailmaa melko konkreettisis-
ta toiminnoista ja tarpeista käsin; samalla

asumme ja tulkitsemme sitä yhdessä pitkälti
kielellisen toiminnan avulla. Tulkintamme
vaikuttaa toimiimme ja asenteisiimme, jot-
ka taas asettuvat pohjaksi tulkinnoillemme.
Humanistinen perustutkimus auttaa meitä
ymmärtämään paremmin, mikä on ihmisen
paikka, mikä on aivan olennaista teknolo-
gisen kehityksen rinnalla. Lisäksi minus-
ta on tärkeä oppia ymmärtämään, miten
kulloisetkin tulkintamme muodostuvat, ja
muistaa, että todellisuus on tarua ihmeelli-
sempää. Välillä on lohdullista huomata, että
meillä on kielessä välineitä toimia ja tulkita
yhdessä. On myös hyvä pysyä valppaana
tulkintojemme tilanne- ja toimintasidon-
naisuudelle. ■

MARJA ETELÄMÄKI *Toiminta ja tarkoite. Tutkimus suomen pronomininista tämä.* Suomalaisen
Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1008. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.

*Suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, PL 3 (Fabianink. 33), 00014 Helsingin
yliopisto*

Sähköposti: *marja.etelamaki@helsinki.fi*